

Жовтобрюх В.Ф.

кандидат філологічних наук,

*доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця*

м. Харків, Україна

ЛЕКСИЧНЕ НАПОВНЕННЯ КОМПОНЕНТІВ РЕЧЕНЬ ІЗ СЕМАНТИКОЮ БУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Важливим завданням сучасного синтаксису є аналіз лексичного вираження семантичних компонентів в окремих логіко-граматичних типах речень.

Предметом нашого розгляду є виділений Н.Д. Арутюновою та Є.М.Ширяєвим різновид буттєвих речень, у яких локалізатор визначено як фрагмент світу, а ім'я предмета буття має конкретно-предметний характер [1, с. 98-126]. Наприклад: *А сонячне повітря згасало над горою, де була пасіка* (Григір Тютюнник). *У кінці провулку була криниця* (Є.Гуцало).

В українському мовознавстві представлені різноаспектні дослідження речень буття: особливості будови буттєвих речень (В.І. Дмитрук), формально-граматичний опис буттєвих речень (Л.І. Лонська), семантико-синтаксична структура речень локалізованої наявності/відсутності (Н.В. Мелекесцева), аналіз речень буття з дієсловами звукової ознаки (В.К. Ситнікова). Водночас питання лексичного наповнення семантичних складників буттєвих речень залишається актуальним і визначає мету цього дослідження: розглянути особливості вживання дієслівних лексем різного значення в буттєвих реченнях.

Носіями ідеї буття, існування є локативні предикати, семантику яких досліджено в низці робіт вітчизняних та зарубіжних мовознавців (І.Р. Вихованець, О.Ю. Грипас, А.П.Загнітко, В.І.Кононенко, М.І. Степаненко). Розглядаючи предикат як центральну синтаксему простого елементарного речення, І. Р. Вихованець зазначає, що «локативні предикати вказують на просторові стани, процеси або ознаки предмета» характер [2, с. 138].

Речення буття української мови мають широкі можливості стосовно лексичного наповнення семантичних компонентів. Так, у функції показника буття часто вживаються дієслова небуттєвої семантики, тобто дієслова, які не передають значення буття як одиниці словника. Наприклад: *Посеред галявини світилося голубе око озераця* (Ю.Винничук). *Тут, під застиглою зеленою хвилею лісопосадки, купчаються в літньому затінку малі вагончики* (Є.Гуцало). Проаналізований мовний матеріал свідчить про значну поширеність подібних предикатів та їх лексичне розмаїття: *Під молодим дубовим ліском, що кучерявиться на пагорбку, розташувався літній табір* (С. Журахович). *У розкуйдовженому гіллі шельюгового куша, вирваного з корінням із землі, лежав собака* (Є.Гуцало). *За чорними штахетами безлистих кущів брязкотіли маршрутні таксі* (В. Дрозд). Подібні висловлення мають усі ознаки логіко-граматичного типу буттєвих речень. Як і речення з дієсловами власне буття (*бути, знаходитись, існувати*), вони повідомляють про наявність об'єкта в певній ділянці предметного світу, а також про його характерну ознаку. Пор.: *У кухні була газова плита з балоном і маленька піч* (Ю.Мушкетик). *Посеред хатини біліла грубка* (Ю.Мушкетик). Ці речення відбивають одну й ту ж типову ситуацію, у якій відношенням наявності пов'язані два об'єкти. Один із цих об'єктів визначається як ділянка буття (у кухні, посеред хатини), а другий – як предмет буття (плита, грубка). Показник буття виражений у першому реченні буттєвим дієсловом (*була*), а в другому – дієсловом небуттєвої семантики (*біліла*), у лексичному значенні якого міститься інформація про характерну ознаку предмета. Таким чином, структура ситуації відбита в семантичній структурі речення, яке організується співвідношенням трьох семантичних складників: ділянки буття, предмета буття та показника відношення.

Кваліфікація семантики таких речень як буттєвої підтверджується, по-перше, можливістю вживання в них дієслів, що передають значення буття як одиниці словника. Пор.: *Я вхопив корзину і почимчикував у кінець городу, де сріблилася розлога, гілляста верба* (В.Дрозд). – *Я вхопив корзину і*

почимчикував у кінець городу, де була розлога, гілляста верба. По-друге, ім'я предмета, який є носієм ознаки, названої дієсловом, уживається неререферентно і входить у повідомлюване, що є типовим для буттєвих речень, зміст яких полягає у ствердженні існування конкретного предмета в тому чи іншому фрагменті матеріального світу.

Коло дієслівних лексем різноманітної семантики, здатних функціонувати в російських реченнях буття, вперше було окреслене у відомій праці Н.Д. Арутюнової та Є.М. Ширяєва [1, с. 98-126]. Систематизація цих лексем була здійснена на двох рівнях: спочатку за ознакою ступеня делексикалізації значення дієслова, а потім у межах сукупності делексикалізованих та лексикалізованих дієслів виділено їх семантичні групи: дієслова, що означають положення у просторі, кольорові дієслова, дієслова звучання тощо. Водночас автори зазначали, що речення з виділеними групами дієслів потребують більш детального розгляду, здійснюваного на значному за обсягом мовленнєвому матеріалі.

Зважаючи на близькість семантико-синтаксичних систем російської та української мов, можна припустити, що в буттєвих реченнях української мови здатні функціонувати ті ж самі групи дієслів у ролі показника буття. Так само можна припустити, що в українській мові функціонування різноманітних груп дієслів може відрізнятися від такого в російській мові. Але перш ніж говорити про лексико-семантичні відмінності між реченнями російської та української мов, необхідно дослідити різновиди цього логіко-граматичного типу речень в українській мові, зокрема функціонування в них дієслів різноманітної семантики.

У зібраному матеріалі зафіксовано речення з делексикалізованими дієсловами, що означають положення в просторі предмета буття. Наприклад: *На столі у маленькій вазочці **стояла** дубова гілочка з прив'ялим листям і тугими вузликами зелених жолудів (Ю.Мушкетик). У розкуйдовженому гіллі шелюгового куша, вирваного з корінням із землі, **лежав** собака (Є.Гуцало).*

Він довго дивився на стрімкий протилежний берег, де **височіли** могутні вали і потемнілі від часу та негоди дерев'яні заборони великого міста (В.Малик).

Зустрічаємо також речення, в яких ідея буття передана за допомогою дієслів, що називають колір предмета. Наприклад: *Гілля яблунь по саках уже голе-голісіньке, та подекуди, на пізніх сортах, іще **біліють** та **рожевіють** плоди* (Є.Гуцало). *Там, на схилі балки, під яворами **біліє** хатина* (Є.Гуцало). У таких реченнях зафіксовано близько п'ятдесяти дієслів, що іменують певний колір. Дієслово кольорової семантики вживають у буттєвому реченні в тому випадку, коли в структурі значення імені предмета буття міститься сема кольорової ознаки. Конкретизація кольорової ознаки може бути як передбачена, так і не передбачена семантикою іменника, який позначає предмет буття. Якщо ознака, виражена в лексичній семантиці дієслова, є для імені предмета буття самозрозумілою, звичною, постійною, інформаційна цінність її послаблюється, відходить на другий план, а комунікативно релевантною стає фіксація відношення буття. Найчастіше в подібних реченнях відомості про кольорову ознаку предмета мають таку ж значущість, як і повідомлення про наявність предмета в певному фрагменті світу. У реченнях з комунікативно релевантним значенням кольорової ознаки співіснують дві інформації: інформація про наявність предмета, доступного для сприйняття, та повідомлення про кольорову ознаку цього предмета.

Досить активно функціонують у реченнях буття і дієслова, що позначають звук, який подає предмет буття. Наприклад: *Неподалік од криниці, в куцах морозу, невдоволено **похоркує** їжак* (Є.Гуцало). *В темних грудях лісу з горловим тужливим придибом **стогнуть** горлиці* (Є.Гуцало). Досліджуючи речення з дієсловами звукової ознаки, В. К. Ситнікова слушно зазначає, що «в буттєвих реченнях з дієсловами звучання основне семантичне навантаження припадає саме на дієслово, що позначає характерний звук» [3, с. 164]. На відміну від попередньо проаналізованих

різновидів, дієслова з семантикою звучання передають дію, яку виконує активний діяч. Ця дія сприяє виявленню предмета суб'єктом сприйняття, що стає підставою для ствердження існування предмета.

Дієслівна лексика, здатна вживатися в подібних реченнях, різноманітна за семантикою. Спроби виділити групи лексем за семантичним критерієм (тобто за характерною ознакою, вираженою дієсловом) у результаті дають досить хаотичний набір сукупностей дієслівних значень, системні зв'язки між якими виявити складно. Водночас усі дієслова, що належать до наведених груп, уживаються для вираження в реченні показника відношення буття і виступають еквівалентами буттєвих дієслів.

Незважаючи на відмінності в підходах до аналізу семантики дієслова, дослідники одноставно виділяють як основну диференційну ознаку активність / неактивність суб'єкта предикації. З цього боку еквіваленти буттєвих дієслів позначають стан неактивного суб'єкта, що формально виявляє себе у відсутності позиції прямого об'єкта.

Таким чином, речення із семантикою буття в українській мові мають широкі можливості щодо лексичного наповнення позиції показника буття. У цій функції часто вживають дієслова небуттєвої семантики, а саме: положення предмета в просторі, кольору, звучання, якісної ознаки, руху тощо. Такі дієслова, незважаючи на їхню лексико-семантичну розмаїтість, мають низку спільних ознак категоріального характеру, зокрема неактивність суб'єкта та статичність. Подальший хід дослідження в обраному напрямку може бути пов'язаний саме з аналізом тих елементів семантики речення, які зумовлені лексичним значенням його предиката.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение. М. : Русский язык, 1983. 198 с.

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. К. : Либідь, 1993. 383 с.
3. Ситнікова В. К. Аналіз імені предмета буття на прикладі речень з дієсловами звукової ознаки / Science and Education a New Dimension: Philology, I(3), Issue: 13, 2013. С. 163-166.